

Boekbespreking

Ontwaakt! laagopgeleiden der aarde

Reijer Hendrikse

Vrije Universiteit Brussel
reijer.hendrikse@vub.be

Ewald Engelen (2021) *Ontwaakt! Kom uit uw neoliberale sluimer*. Amsterdam: Atheneum, 224 pagina's, €17,50, ISBN 9789025313050.

'Ik wil burgers met feiten bevrijden van hun vals bewustzijn' (p. 26)

Introductie

Binnen de sociologie staan sociale relaties die de samenleving vormen centraal, zoals vraagstukken over klasse of identiteit. Die relaties zijn sinds de stemmen voor Brexit en Trump door talloze journalisten, columnisten en andere 'experts' op de snijtafel gelegd: Brexit had de kloof tussen stad en platteland blootgelegd, net zoals met Trump het nationalisme had gewonnen van het kosmopolitisme. Anderen zagen echter een 'clash' tussen generaties, klassen, genders of rassen, en weer anderen benadrukten de interacties tussen dit soort variabelen die het stemgedrag bepalen. En zo is *Ontwaakt! Kom uit uw neoliberale sluimer* van Ewald Engelen ook een sociologisch boek met oog voor maatschappelijke tegenstellingen. Je zou na Engelens *Het is klasse, suffie, niet identiteit!* (2018) echter verwachten dat juist een boek over het neoliberalisme de eclatante overwinning van het grootkapitaal op de factor arbeid centraal stelt – dit is tenslotte het kernthema dat de literatuur over het neoliberalisme kenmerkt.

Maar dat is het eigenaardige: *Ontwaakt!* biedt weliswaar een brede, populaire analyse van geïnstitutionaliseerde macht en dominante narratieven om de hege-

monie van het polderlandse neoliberalisme te begrijpen, maar Engelen's verklaring eist de hoofdrol op. Volgens Engelen is 'het kernthema' van het boek namelijk 'de manier waarop hoogopgeleide experts het zogenaamde publieke belang misbruiken om de eigen belangen te dienen ten koste van die van laagopgeleiden' (p. 163). Hoewel een originele toevoeging aan de literatuur dringt de vraag zich op: is dit geen identiteitspolitiek? Is Engelen de klassenstrijd alweer vergeten? Nee, zo stelt hij, want '[d]e diepste kloof in Nederland is een klassekloof en die manifesteert zich eerst en vooral in het opleidingspeil' (p. 14). Om de lezer van de klassenstrijd-via-opleidingspeil te overtuigen beginnen diverse hoofdstukken met citaten van klassenstrijders – van Marx en Gramsci tot Chomsky en Graeber. De titel *Ontwaak!* lijkt zelfs ontleent aan *De Internationale* die begint met de leus 'Ontwaakt! verworpenen der aarde'. Maar echt overtuigen doet het niet.

Neoliberalisme

Hoewel het neoliberalisme voortdurend is verweven met de tekst, gaat slechts één hoofdstuk daadwerkelijk over dit onderwerp. Zoals aangegeven in het dankwoord is dit hoofdstuk becommentarieerd door Engelen's onderzoeksgroep die de Nederlandse geschiedenis van het neoliberalisme ontvecht (zie Oudenampsen en Melink 2019). Wat opvalt: Engelen's reflecties over opleidingsniveau komen hier niet voor. De geschiedenis van het neoliberalisme gaat dan ook over het breken van de factor arbeid, en het van staatswege creëren van markten en marktwerking voor kapitaalaccumulatie. In Atlantisch-georiënteerd Nederland heeft het neoliberalisme vroeg wortel geschoten, en Engelen laat overtuigend zien hoe instellingen als het ministerie van Financiën en de Nederlandsche Bank zijn gekoloniseerd door neoliberale beleidsmakers.

Er staan meer overtuigende verhandelingen in het boek, waaronder een afrekening met vooruitgangsoptimisten zoals CBS-econoom Peter Hein van Mulligen, want voor de meeste Nederlanders behelst het neoliberalisme inderdaad geen vooruitgang maar een nachtmerrie. Wat ook kan bekoren is dat Engelen erkent dat rechtspopulisme '*faux* populisme' is, waarbij 'cultureel nationalisme' verhult dat ook zij de economische dogma's van het neoliberalisme omarmen (p. 94). Ofschoon Engelen vergeet dat menig rechtspopulist daarbij ook een politiek illiberalisme uitoefent om het neoliberalisme te verankeren (Hendrikse 2018, 2021a) is het lovenswaardig dat hij zijn pijlen ook eens richt op de cultuurstrijd rechts van het midden. Dit wil overigens niet zeggen dat Engelen zijn dedain voor (centrum)links heeft afgezworen.

Integendeel.

Opleidingskloof

In essentie predikt *Ontwaak!* deze formule: *neoliberalisme = technocratie = meritocratie = sociaalliberaal*, waarbij de laatste stap vragen oproept. Stap één is helder: technocratie gaat over het ‘onttronen van de politiek’ (p. 169) door ongekozen technocraten. Stap twee is ook navolgbaar: omdat ‘meritocratie naadloos samenvalt met technocratie’ (p. 135) kan je volgens Engelen zelfs spreken van ‘een meritocratische technocratie’ (p. 112). Geïnspireerd door Sandel (2020) verstaat Engelen onder meritocratie ‘een samenleving waarin plekken openstaan voor iedereen met de juiste onderwijskwalificaties en waarin bijbehorende inkomens en andere privileges dus verdiend zijn’ (pp. 38-39). Meritocratie benadrukt eigen verdienste ten koste van andere verklaringen, zoals puur geluk, en Engelen vindt er geen doekjes om:

Dat is het grote geheim van de meritocratie: niet verdienste of diploma maar klasse is bepalend [...] Oftewel: meritocratie is een leugen – zij het een zeer effectieve. (p. 109)

Merkwaardig: waar het boek begint als aanklacht tegen meritocratie, kom je er halverwege achter dat dit idee volstrekte onzin is. Maar goed, dan kunnen we ons weer richten op de klassenstrijd zonder opleidingsomweg, en diverse passages doen ook vermoeden dat dit het plan is. Zo hekelte Engelen cultuurstrijd tussen bevolkingsgroepen ‘waarvan de materiële belangen dezelfde zijn’ (p. 146). Engelen bejubelt Martin Luther King die ‘een brede beweging van werkenden’ wilde mobiliseren ‘die door de muren van ras, gender, geloof en sekse heen breekt’ (p. 147). Want wie zich inlaat met identitaire deelbelangen ‘loopt het gevaar door de tegenstander (het georganiseerde kapitaal) [...] te worden uitgespeeld’ (p. 148). Hoewel je kritiek kunt hebben op deze zienswijze – alsof reflecties op ras of geloof niet blootleggen hoe klassenverschillen werken – lijkt een exclusieve klassenfocus een nobel streven.

Maar dat is de grap: Engelen doet dat niet, want alle verwijzingen naar arbeid en kapitaal staan volledig in de schaduw van een zelf-afgegraven opleidingskloof. Zie hier de laatste stap in Engelen's formule: Engelen schetst een tweedeling waarbij de hoogopgeleide zich ‘nauwelijks solidair voelt met de onderklasse in eigen land (in tegenstelling tot die in het Arme Zuiden)’ (p. 38). Een kloof waarbij ‘hoogopgeleide, welvarende kiezers van progressieve middenpartijen [...] neerkijken op lager opgeleiden’ (p. 45). Want hoogopgeleiden spreken ‘over of tegen [...] maar nooit met lager opgeleiden’ (p. 105), zo heeft Engelen geleerd uit *Strangers in Their Own Land* (Hochschild 2018) en *White Working Class* (Williams 2017) (p. 107). Nu wil het toeval dat Nederland elders juist bekendstaat om een relatieve onzichtbaarheid van klassenverschillen in de sportkantine en al die andere ontmoetingsplekken waar Engelen blijkbaar nooit komt. Gelukkig beschikt de auteur over zelfkennis: ‘In de kloof die tussen deze twee werelden is ontstaan, ligt het gevaar van de karikatuur steevast op de loer’ (p. 105).

Linksige elite, rechtse arbeiders

Behalve dat Engelen Amerikaanse studies op Nederland projecteert, een zonde waarvan 'linksidentitair' dikwijls beticht worden, gebeurt ook hier iets merkwaardigs: Engelens laagopgeleiden lijken niet alleen uitsluitend wit, maar binnen zijn hoogopgeleide elite lijkt ook nauwelijks plek voor Leidse corpsballen of Zuidas-advocaten die rechts stemmen. Zo beschrijft Engelen hoogopgeleide juristen en economen als 'linkse brahmanen', om vervolgens te melden dat een kwart van de hoogopgeleiden VVD stemt – dubbel zoveel als op GroenLinks (pp. 103-104). Centrumrechts komt er sowieso goed vanaf. Met een retorische koprol parkeert Engelen deze 'middenpartijen' zelfs in de 'progressief liberale' hoek (p. 100).

Ook het hoofdstuk over de economische 'wetenschap' gaat in feite over ideologische verrechtsing – over hoe Keynes uit het curriculum is getrap, en zo de weg is bereid voor het neoliberalisme – maar ook dit wordt gereduceerd tot een relaas waarin 'hoogopgeleide experts' parasiteren op laagopgeleiden (p. 163). Of neem Engelens media-analyse: qua media-aandacht moet Engelen toegeven dat centrumrechts programma's als *Buitenhof* en *Op1* domineert (pp. 127-128), om vervolgens te stellen 'dat politici van D66 en PvdA de praatprogramma's domineren' (p. 130), want journalisten zijn hoogopgeleid en dus tegen zwarte piet en voor *Black Lives Matter* (p. 129). Zo werkt het in Engelens wondere wereld: hoogopgeleiden zijn linksprogressief en bepalen het debat in de blijkbaar 'sociaalliberale' talkshows van *Jinek* en *Op1* (p. 103).

Al twintig jaar is dit de voornaamste bron van spektakel in politiek en media: van kleine verschillen grote verschillen maken die de meerderheid van nationalistische laagopgeleiden opzet tegen de minderheid van 'woke' hoogopgeleiden, die zichzelf [...] als betere mensen beschouwen (p. 131)

Waar de linksige *Übermensch* regeert worden rechtse ondermensen uitgebuit. Engelen koppelt laagopgeleiden steevast aan Brexit, Trump en rechtspopulisme (p.39, p. 105, p. 131, p. 204). Maar net zoals hoogopgeleiden bekend zijn met preciaire arbeidsrelaties, zo is ook het spiegelbeeld incorrect: volgens Davies (2019) is Brexit het resultaat van een alliantie tussen oligarchen en pensionados, terwijl Kuper (2020) Trump ziet als het gevolg van een middenklasse drijvend op ressentiment. Wat deze categorieën bindt is dat zij voornamelijk wit, oud en vermogend zijn. Dit wil overigens niet zeggen dat opleidingsniveau irrelevant is: zo laat de bejubelde documentaire *Klassen* zien dat opleiding zeer bepalend is voor je levensloop (Bol 2021). Maar ook hier zijn andere variabelen relevant. Zo zijn diegenen die structureel een lager schooladvies krijgen dikwijls niet wit – iets wat in Engelens beeld van laagopgeleiden ontbreekt.

Wie een kloof graaft voor een ander

Hoewel Engelen hier en daar neoliberale sluimer wegblaast trekt de ideologische mist niet op. Het is ook lastig navigeren wanneer de auteur zijn eigen pionnen verplaatst. Werd de neoliberale universiteit een aantal jaar geleden nog uitgewoond door de grootbank, in *Ontwaak!* is de universiteit verworpen tot wingewest voor hoogopgeleiden. De Zuidas en haar politieke handlangers zijn ondertussen gedegradeerd tot een bijrol, zelfs wanneer Engelen de corrupte en racistische trekken van het neoliberalisme frontaal in de bek kijkt:

De witwaspraktijken bij ING en ABN Amro en de toeslagenaffaire bij de belastingdienst zijn geen incidenten, maar komt voort uit een door en door verrotte cultuur. Die is het gevolg van een meritocratie waarin academisch geschoolden denken boven de wet te staan (p. 182)

Engelens kernthema wil maar niet overtuigen: ‘Voor hoogopgeleiden is Nederland een waanzinnig gaaf land’, Rutte parafraserend, om vervolgens meermaals te melden dat opleidingsniveau voor jongeren niet relevant is (p. 13, p. 29). Steeds *disclaimers* die suggereren dat een bredere blik een genuanceerder verhaal oplevert. ‘De rijkste één procent van Nederland heeft zijn inkomen de laatste twintig jaar veel harder zien groeien dan de rest’ (p. 55), aldus Engelen. Ik geef het je te doen: wil je een brede coalitie van werkenden mobiliseren tegen de één procent, staat je obsessie met maar liefst een derde van het electoraat in de weg.

Driemaal komt Engelen met een karikatuur over centrumlinkse hoogopgeleiden als toonbeeld van de elite (p. 103, p. 129, p. 141), waarbij progressieve waarden aan het neoliberalisme worden gekoppeld. Dit is wat Fraser ‘progressief neoliberalisme’ (2017) noemt. Dat juist die waarden onder druk staan door een ‘autoritair neoliberalisme’ (Bruff 2013), zo niet een reactionair ‘neo-illiberalisme’ (Hendrikse 2021b) waar ook centrumrechts Nederland naar neigt, laat Engelen links liggen. Sterker nog, Engelen spreekt zichzelf tegen, want neoliberale *faux* populistten (p. 94) worden meermaals als ‘uitdaggers’ van de macht neergezet (p. 130, p. 208). Daarnaast worden daadwerkelijke bondgenoten in de klassenstrijd genegeerd, zoals het bestaan van een uitgesproken anti-neoliberaal en antiracistisch links. En zo voorziet Engelen vooral het rechtspopulisme, inclusief Rutttes meerderheidspolitiek (Segers 2021), van zuurstof.

Nogmaals, als je een brede beweging van werkenden wilt mobiliseren om het neoliberalisme te breken dan graaf je geen kloof *tussen* werkenden. Maar als je dedain voor progressieve waarden zwaarder weegt dan de klassenstrijd wordt dit wellicht een ander verhaal. Want dit is uiteindelijk het meest wonderlijke aan *Ontwaak!*: na eindeloos hameren op de klassenstrijd komt Engelen aanzetten met iets dat riekt naar een anti-intellectuele cultuurstrijd – een doorzichtig relaas dat zich niet langer afzet tegen, maar toenemend rijmt met de status quo.

Literatuur

- Bol, T. (2021) De mythe van de meritocratie. *Sociale Vraagstukken*, 12 januari, <https://www.sociale-vraagstukken.nl/nakijken-aflevering-7-slot-de-mythe-van-de-meritocratie/>.
- Bruff, I. (2013) The rise of authoritarian neoliberalism. *Rethinking Marxism*, 26(1): 113-129.
- Davies, W. (2019) England's rentier alliance is driving support for a no-deal Brexit. *New Statesman*, 1 augustus, <https://www.newstatesman.com/politics/brexit/2019/08/england-s-rentier-alliance-driving-support-no-deal-brexit>.
- Engelen, E. (2018) *Het is klasse, suffie, niet identiteit!* Amsterdam: Leesmagazijn.
- Fraser, N. (2017) From progressive neoliberalism to Trump – and beyond. *American Affairs*, 1(4): 46-64.
- Hendrikse, R. (2018) Neo-illiberalism. *Geoforum*, 95: 169-172.
- Hendrikse, R. (2021a) Making sense of Orbánistan: Unpacking Europe's neo-illiberal vanguard. *Eurasian Geography and Economics*, DOI: 10.1080/15387216.2021.1876570.
- Hendrikse, R. (2021b, in druk) The rise of neo-illiberalism. *Krisis: Journal of Contemporary Philosophy*.
- Hochschild, A.R. (2018) *Strangers in Their Own Land: Anger and Mourning on the American Right*. New York: The New Press.
- Kuper, S. (2020) The revenge of the middle-class anti-elitist. *Financial Times*, 13 februari, <https://www.ft.com/content/b57e6126-4d2e-11ea-95a0-43d18ec715f5>.
- Oudenampsen, M. en B. Mellink (2019) De zichtbare hand: een historisch-sociologische benadering van het neoliberalisme in Nederland. *Sociologie*, 15(3): 241-251.
- Sandel, M.J. (2020) *The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* London: Allen Lane.
- Segers, M. (2021) De tragiek van een land dat alles al weet. *NRC Handelsblad*, 5 maart, <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/03/05/de-tragiek-van-een-land-dat-alles-al-weet-a4034376>.
- Williams, J.C. (2017) *White Working Class: Overcoming Class Cluelessness in America*. Cambridge: Harvard Business Review.
-

Over de auteur

Reijer Hendrikse is postdoctoraal onderzoeker aan de Vrije Universiteit Brussel en doet momenteel onderzoek naar de opkomst en rol van technologiebedrijven in de financiële centra van de Benelux. Daarnaast schrijft hij onder andere over de evolutie en mutaties van het hedendaagse neoliberalisme.